

HOBBS I

Ο κοσμικός μοραλισμός του Hobbes και ο ρόλος του κοινωνικού συμβολαίου του

§1. Εισαγωγή

Γιατί αρχίζω ένα μάθημα πολιτικής φιλοσοφίας με τον Hobbes;¹ Φυσικά δεν είναι διότι με τον Hobbes ξεκίνησε η διδασκαλία του κοινωνικού συμβολαίου. Αυτή ανάγεται στους κλασικούς Έλληνες και στη συνέχεια, κατά τον δέκατο έκτο αιώνα, αναπτύχθηκε θαυμάσια από τους ύστερους Σχολαστικούς, τον Suarez, τον de Vittoria, τον Molina και άλλους. Την εποχή του Hobbes αποτελούσε ήδη μια εξαιρετικά επεξεργασμένη διδασκαλία. Το κάνω λόγω του ότι, κατά τη δική μου άποψη όπως και πολλών άλλων, ο *Λεβιάθαν* του Hobbes είναι το σπουδαιότερο έργο πολιτικής σκέψης στην αγγλική γλώσσα.* Λέγοντας κάτι τέτοιο, δεν εννοώ βέβαια ότι βρίσκεται εγγύτερα στην αλήθεια ή ότι είναι το πλέον εύλογο. Εννοώ, μάλλον, ότι αν τα συνυπολογίσουμε όλα –συμπεριλαμβανομένου του στιλ και της γλώσσας του, του εύρους και της οξυδέρκειάς του, της συναρπαστικής ζωντανίας με την οποία παρατηρεί τα πράγματα, της περίτεχνης δομής του ως προς την ανάλυση και τις αρχές που περιέχει, καθώς και το πώς παρουσιάζει έναν, νομίζω, ζοφερό τρόπο για να σκεφτόμαστε την κοινωνία, ο οποίος ενδεχομένως θα μπορούσε να αληθεύει, κάτι που αποτελεί ένα εντελώς τρομακτικό ενδεχόμενο–, αν λοιπόν τα προσθέσουμε όλα αυτά μαζί, ο *Λεβιάθαν* προκαλεί, τουλάχιστον σε εμένα, μια πολύ συγκλονιστική εντύπωση. Αν ιδωθεί στο σύνολό του, μπορεί να έχει μια ιδιαίτερα συγκλονιστική και δραματική επίδραση στη σκέψη και στα αισθήματά μας. Υπάρχουν άλλοι συγγραφείς τους οποίους θα μπορούσε κανείς να επαινέσει περισσότερο. Κατά κάποιο τρόπο, τείνω να

1. Απομαγνητοφωνημένο κείμενο της διάλεξης στις 11 Φεβρουαρίου 1983 μαζί με προσθήκες από τις χειρόγραφες σημειώσεις των διαλέξεων του 1979 και 1983. – Ed.

* Έλλ. έκδ.: Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*, εισ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος, μτφ. Γρηγόρης Πασχαλίδης και Αιμ. Μεταξόπουλος, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση, 1989. (Σ.τ.Μ.)

αποδίδω μεγαλύτερη αξία στο συνολικό έργο του J. S. Mill από ό,τι στου Hobbes, όμως δεν υπάρχει κανένα μεμονωμένο πόνημα του Mill που να μπορεί να συγκριθεί με τον *Λεβιάθαν*. Τίποτα από όσα έγραψε δεν έχει αυτή τη συνολική επίδραση. Η *Δεύτερη πραγματεία* του Locke μπορεί να είναι πιο εύλογο, πιο συνετό, κείμενο και από ορισμένες απόψεις, θα μπορούσε να σκεφτεί κάποιος, ακριβέστερο ή εγγύτερα στην αλήθεια. Αλλά και πάλι, δεν διαθέτει το εύρος και τη δύναμη της παρουσίασης μιας πολιτικής αντίληψης αντάξιας του Hobbes. Και ενώ υπάρχουν και άλλοι επιβλητικοί συγγραφείς, όπως ο Kant και ο Marx, αυτοί δεν έγραψαν στα αγγλικά. Στην αγγλική γλώσσα αυτό είναι, πιστεύω, το πιο εντυπωσιακό σχετικό έργο. Επομένως, θα ήταν ντροπή να έχουμε ένα μάθημα πολιτικής φιλοσοφίας και να μην μελετήσουμε αυτό το έργο.

Ένας δεύτερος λόγος για να ξεκινήσουμε από τη μελέτη του έργου του Hobbes είναι ότι χρησιμεύει να θεωρούμε πως η σύγχρονη ηθική και πολιτική φιλοσοφία αρχίζει με τον Hobbes και την αντίδραση στον Hobbes. Ο Hobbes έγραψε τον *Λεβιάθαν* σε μια περίοδο μεγάλης πολιτικής αναταραχής. Τον δημοσίευσε το 1651, κατά τη μεταβατική περίοδο από τον Αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο (1642-48), όπου νικήθηκε ο Κάρολος Ι, στην παλινόρθωση της μοναρχίας με τη στέψη του Καρόλου ΙΙ το 1660. Το έργο του Hobbes προκάλεσε μια ισχυρή διανοητική αντίδραση. Οι επικριτές του θεώρησαν τον Hobbes ως τον κύριο εκπρόσωπο της νεωτερικής απιστίας απέναντι στα χριστιανικά πιστεύω. Επρόκειτο για μια χριστιανική εποχή και η χριστιανική ορθοδοξία* αντιλαμβανόταν την αντίθεσή της απέναντι στον Hobbes μέσα από μια σειρά πολύ σημαντικών και ευδιάκριτων διαχωριστικών γραμμών (βλ. Σχήμα 1).

Για παράδειγμα, η ορθοδοξία της εποχής ασπαζόταν φυσικά μια θεϊστική άποψη, ενώ θεωρούσε τον Hobbes αθεϊστή. Η ορθοδοξία πρέσβευε μια δυϊστική άποψη, διακρίνοντας μεταξύ ψυχής και σώματος, ενώ θεωρούσε τον Hobbes υλιστή. Η ορθοδοξία επίσης πίστευε στην ελευθερία της βούλησης, στην ελευθερία της ψυχής και του πνεύματος, αλλά θεωρούσε τον Hobbes ντετερμινιστή ο οποίος ανάγει τη βούληση σε μια αλληλουχία ορέξεων ή σε κάποιο είδος πολιτισμικής αλλαγής. Η ορθοδοξία διέθετε επίσης μια κορπορατιστική αντίληψη περί ανθρώπινης κοινωνίας (δεν θα ήταν σωστό να την αποκαλέσουμε «οργανική»). Θεωρούσε ότι η κοινωνία εγγενώς συνιστά μια όψη της ανθρώπινης φύσης, ενώ πίστευε ότι ο Hobbes διέθετε μια ατομικιστική αντίληψη περί κοινωνίας. Ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να θεωρείται πως πρεσβεύει μια μάλλον ριζικά ατομικιστική άποψη. Η ορθοδοξία επίσης παρέμεινε πιστή σε μια αντίληψη αιώνιας και αμετάβλητης ηθικής. Με άλλα λόγια, πίστευε ότι υπάρχουν ορισμένες ηθικές αρχές βασισμένες στον λόγο του Θεού, που μπορούμε μέσω του λόγου μας να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε, καθώς και ότι δεν υπάρχει παρά μόνο μία ερμηνεία αυτών των αρχών. Οι ηθικές αρχές ήταν κάτι σαν τα αξιώματα της γεωμετρίας κατά το ότι θα μπορούσαν να συλληφθούν από τον λόγο

* Αναφέρεται στο επίσημο ή επικρατούν χριστιανικό δόγμα της εποχής και όχι στην ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, την Ορθοδοξία. (Σ.τ.Μ.)

Cudworth και ορθοδοξία	Hobbes
Θεϊσμός	Αθεϊσμός
Δυϊσμός (ψυχή και σώμα)	Υλισμός
Ελεύθερη βούληση	Ντετερμινισμός
Κορπορατιστική αντίληψη περί κράτους και κοινωνίας	Ατομικιστική αντίληψη περί κράτους και κοινωνίας
Αιώνια και αμετάβλητη ηθική	Σχετικισμός και υποκειμενισμός
Πρόσωπα ως ικανά για ηθική ευαισθησία και καλοκαγαθία	Πρόσωπα ως ηθικοί εγωιστές και ανίκανα για καλοκαγαθία

Σχήμα 1

και μόνο. Ο Hobbes, από την άλλη μεριά, θεωρήθηκε σχετικιστής και υποκειμενιστής, δηλαδή ακριβώς το αντίθετο. Και ένα τελευταίο σημείο, η ορθοδοξία θεωρούσε ότι τα άτομα μπορούν να είναι καλοκάγαθα και να νοιάζονται για το αγαθό των άλλων, αλλά επίσης μπορούν να πράττουν εμφορούμενα από τις ηθικές αρχές της αιώνιας και αμετάβλητης ηθικής προς χάριν αυτών των ιδίων· ενώ ο Hobbes, όπως πίστευαν, υπέθετε πως τα άτομα είναι ψυχολογικοί εγωιστές και νοιάζονται μόνο για τα δικά τους συμφέροντα.

Δεν πιστεύω ότι αυτή η εικόνα του Hobbes, αυτή η ερμηνεία της άποψής του, είναι ιδιαίτερα ακριβής, αλλά την αναφέρω διότι ήταν αυτό που ο κόσμος, ακόμα και αρκετοί εκλεπτυσμένοι άνθρωποι, κατά την εποχή του Hobbes θεωρούσε ότι υποστήριζε ο Hobbes. Εξηγεί γιατί του επιτέθηκαν τόσο σκληρά και γιατί προξενούσε ακόμη και τρόμο. Σε ορισμένους κύκλους συνιστούσε προσωπική προσβολή αν κάποιος σας εκλάμβανε ως «χομπιστή», οπαδό του Hobbes. Επρόκειτο για κατηγορία απέναντι στην οποία πολλοί αισθάνθηκαν την ανάγκη να υπερασπιστούν τον εαυτό τους – όπως ακριβώς και κάποιοι άνθρωποι περί το 1950 σε τούτη τη χώρα αισθάνθηκαν την ανάγκη να υπερασπιστούν τον εαυτό τους απέναντι στην άποψη πως ήταν κομμουνιστές. Ο Locke πίστευε ότι ο Νεύτωνας τον θεωρούσε οπαδό του Hobbes και αυτό ήταν κάτι που έπρεπε να ξεκαθαρίσει προτού μπορέσουν να γίνουν φίλοι. Ήταν πολύ σοβαρό θέμα οι άλλοι να σας βλέπουν υπό αυτό το πρίσμα.

Εκείνο που θα διαπιστώσει κανείς είναι ότι αμέσως μετά τον Hobbes διαμορφώνονται δύο γραμμές αντίδρασης απέναντί του. Η μία είναι η ορθόδοξη αντίδραση των χριστιανών ηθικών φιλοσόφων, όσων ανήκαν στην εκκλησία ή διέκειντο ευμενώς προς αυτήν. Ίσως οι πλέον σημαντικοί εξ αυτών ήταν ο Cudworth, ο Clarke και ο Butler. Επιτέθηκαν σε ό,τι εξέλαβαν ως τις κυριότερες απόψεις του Hobbes, π.χ.:

1. στον τεκμαιρόμενο ψυχολογικό και ηθικό εγωισμό του·
2. στον σχετικισμό και στον υποκειμενισμό του, καθώς και στην εκ μέρους του άρνηση της ελεύθερης βούλησης·

3. σε αυτό που εξέλαβαν ως αποτέλεσμα της διδασκαλίας του: την ιδέα ότι η πολιτική εξουσία νομιμοποιείται από την υπέρτερη ισχύ ή διαφορετικά από συμφωνίες που συνάπτονται όταν τα υποκείμενα βρίσκονται αντιμέτωπα με μια τέτοια ισχύ.

Απέρριψαν επίσης την ιδέα ότι η πολιτική εξουσία θα μπορούσε ποτέ να θεμελιωθεί σε κάτι που να μοιάζει με κοινωνικό συμβόλαιο.

Η άλλη γραμμή αντίδρασης ήταν η ωφελμιστική γραμμή: ο Hume, ο Bentham, ο Hutcheson, ο Adam Smith και άλλοι που ακολούθησαν. Δεν διαφωνούσαν με τον Hobbes για λόγους θρησκευτικής ορθοδοξίας και στο σύνολό τους, με εξαίρεση τον Hutcheson, υιοθέτησαν μια κοσμική θεώρηση. Οι ωφελμιστές ήθελαν να επιτεθούν στον εγωισμό του Hobbes. Ήθελαν να υποστηρίξουν ότι η αρχή της ωφελιμότητας είναι μια αντικειμενική ηθική αρχή και κατ' αυτό τον τρόπο να επιτεθούν στον υποκειμενισμό ή σχετικισμό που αποδιδόταν στον Hobbes. Επίσης υπεραμύνθηκαν της αρχής της ωφελιμότητας ως αρχής που θα μπορούσε να αποφανθεί μεταξύ των θεμελίων νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, όπως και να τα δικαιολογήσει και εξηγήσει. Ένας από τους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύτηκε ο Hobbes ήταν ότι θεμελίωσε την πολιτική υποχρέωση και την πολιτική εξουσία στην υπέρτερη ισχύ. Και πάλι, δεν διατείνομαι ότι οποιοδήποτε από αυτά τα πράγματα είναι εκείνο που πραγματικά είπε ο Hobbes, αλλά ότι είναι αυτό που ευρέως θεωρούνταν πως έλεγε.

Έτσι λοιπόν ο Hobbes δέχτηκε επίθεση από όλες τις πλευρές –από ορθόδοξους και μη ορθόδοξους– και επειδή ο *Λεβιάθαν* είναι ένα τόσο τρομερό έργο, έδωσε το έναυσμα για ένα είδος αντίδρασης: το σύστημα της σκέψης του ήταν κάτι αναφορικά με το οποίο κάποιος ήταν αναγκασμένος να αποφασίσει πού στεκόταν. Δεδομένων αυτών των περιστάσεων, είναι χρήσιμο να θεωρούμε τον Hobbes και την αντίδραση στον Hobbes ως την απαρχή της νεότερης βρετανικής πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας.

§2. Ο κοσμικός μοραλισμός του Hobbes

Προκειμένου να έχουμε τον χρόνο να συζητήσουμε μερικά από τα ουσιώδη ζητήματα σε αυτό το έργο, θα επικεντρωθώ σε αυτό που θα αποκαλέσω «Κοσμικό Ηθικό Σύστημα του Hobbes». Πρόκειται να παραλείψω ορισμένα πράγματα και θα εξηγήσω γιατί θα το κάνω. Το πρώτο πράγμα που πρόκειται να αγνοήσω είναι οι θεολογικές παραδοχές του Hobbes. Ο Hobbes συχνά μιλά σαν χριστιανός πιστός και ούτε αμφισβητώ ούτε αρνούμαι ότι υπό κάποια έννοια ήταν, αν και καθώς διαβάζετε το έργο θα καταλάβετε γιατί κάποιοι όντως το αρνούσαν. Εν πάση περιπτώσει, αναρωτιόνταν πώς γίνεται να πει όσα πράγματα είπε και να εξακολουθεί να παραμένει πιστός υπό οποιαδήποτε ορθόδοξη έννοια. Έτσι πρόκειται να αφήσω κατά μέρος αυτές τις ορθόδοξες θεολογικές παραδοχές και θα υποθέσω ότι μέσα στο βιβλίο υπάρ-

χει ένα κοσμικό πολιτικό και ηθικό σύστημα. Αυτό το κοσμικό πολιτικό και ηθικό σύστημα είναι πλήρως κατανοητό ως προς τη δομή των ιδεών του και το περιεχόμενο των αρχών του, όταν οι ανωτέρω θεολογικές παραδοχές αφεθούν κατά μέρος. Με άλλα λόγια, δεν χρειάζεται να τις λάβουμε υπόψη προκειμένου να κατανοήσουμε ποιο είναι το κοσμικό σύστημα. Πράγματι, ακριβώς επειδή, ή εν μέρει επειδή, μπορούμε να αφήσουμε κατά μέρος αυτές τις παραδοχές είναι που η διδασκαλία του αποτέλεσε προσβολή για την ορθοδοξία της εποχής του. Κατά την ορθόδοξη σκέψη, η θρησκεία οφείλει να διαδραματίζει ουσιώδη ρόλο στην κατανόηση του πολιτικού και ηθικού συστήματος των ιδεών. Αν δεν το κάνει, αυτό από μόνο του αποτελεί πρόβλημα.

Η θρησκεία, θεωρούσαν οι εκπρόσωποι της ορθοδοξίας, δεν διαδραμάτισε ουσιώδη ρόλο στη διαμόρφωση των απόψεων του Hobbes. Πιστεύω λοιπόν ότι όλες οι έννοιες που χρησιμοποιεί ο Hobbes –για παράδειγμα, η έννοια του φυσικού δικαιώματος, του φυσικού νόμου, η φυσική κατάσταση και ούτω καθεξής– μπορούν να οριστούν και να εξηγηθούν ξέχωρα από οποιοδήποτε θεολογικό υπόβαθρο. Και το ίδιο επίσης ισχύει αναφορικά με το περιεχόμενο του ηθικού συστήματος, όπου ως περιεχόμενο εννοώ το τι πραγματικά πρεσβεύουν οι αρχές του. Αυτό σημαίνει ότι το περιεχόμενο των νόμων της φύσης, τους οποίους ο ορθός λόγος μάς προστάζει να ακολουθήσουμε, καθώς και το περιεχόμενο των ηθικών αρετών, όπως οι αρετές της δικαιοσύνης, της εντιμότητας και τα συναφή, μπορούν εξ ολοκλήρου να εξηγηθούν δίχως να καταφύγουμε σε θεολογικές υποθέσεις και μπορούν εξ ολοκλήρου να κατανοηθούν εντός του κοσμικού συστήματος.

Ο Hobbes αντιλαμβάνεται ως νόμο της φύσης «ένα πρόσταγμα ή έναν γενικό Κανόνα, που αποκαλύφθηκε από τον Λόγο, μέσω του οποίου απαγορεύεται στον άνθρωπο να κάνει ό,τι είναι καταστροφικό για τη ζωή του ή ό,τι θα του στερήσει τα μέσα για τη διατήρησή της» (*Leviathan*, σ. 64 στην αρχική έκδοση του 1651).² Αυτά τα προτάγματα, όταν γενικά ακολουθούνται, αποτελούν το μέσο για την επίτευξη της ειρήνης και της ομόνοιας και είναι αναγκαία για την «επιβίωση» και την υπεράσπιση των «ανθρώπων σε πλήθη» (*Leviathan*, Κεφ. 15, σ. 78). Οι νόμοι της φύσης μπορούν όλοι να κατανοηθούν δίχως αναφορά σε θεολογικές υποθέσεις. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι δεν μπορούμε να προσθέσουμε ορισμένες θεολογικές υποθέσεις στο κοσμικό σχέδιασμα του Hobbes· και όταν προστεθούν τέτοιες παραδοχές, μπορεί να

2. Οι αναφορές στις σελίδες είναι στην πρώτη έκδοση του *Leviathan* του Hobbes, την έκδοση Lionshead (ή Head) του 1651 (αυτές περιλαμβάνονται εντός του κειμένου της έκδοσης Penguin σε επιμέλεια C. B. MacPherson, η οποία χρησιμοποιήθηκε από τον Rawls στο μάθημά του - Ed.). Η αρίθμηση των σελίδων της έκδοσης Head περιλαμβάνονται στο περιθώριο όλων των κυριότερων νεότερων εκδόσεων του *Leviathan*. «Οι κυριότερες νεότερες εκδόσεις του A. R. Waller, των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων της Οξφόρδης το 1909, του Michael Oakeshott το 1946 και του C. B. MacPherson το 1968) βασίστηκαν όλες, πολύ σωστά, στην έκδοση Head», όπως έκανε ο Molesworth στην έκδοσή του του 1839. Richard Tuck, σ. xviii της έκδοσης του *Leviathan* που επιμελήθηκε (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

μας οδηγήσουν να περιγράψουμε μέρη αυτού του κοσμικού συστήματος με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα, ο Hobbes λέει ότι στο κοσμικό σύστημα (ο όρος είναι δικός μου) οι νόμοι της φύσης είναι, κατά ακριβολογία, «επιταγές του λόγου», συμπεράσματα ή «θεωρήματα» αναφορικά με το τι είναι αναγκαίο για την επιβίωσή μας και για την ειρήνη της κοινωνίας. Είναι σωστό να αποκαλούνται «νόμοι» μόνο όταν τους αντιλαμβανόμαστε ως εντολές του Θεού, ο οποίος δικαιοματικά έχει θεμιτή εξουσία πάνω μας (*Leviathan*, Κεφ. 15, σ. 80). Αλλά το κρίσιμο σημείο είναι το εξής: η θεώρηση αυτών των επιταγών του λόγου ως Νόμων του Θεού κατά κανένα τρόπο δεν αλλάζει το περιεχόμενό τους – τι μας υπαγορεύουν να κάνουμε· εξακολουθούν να μας λένε ακριβώς το ίδιο πράγμα για το τι οφείλουμε να κάνουμε, όπως μας έλεγαν και προηγουμένως. Ούτε αλλάζει το περιεχόμενο των αρετών. Ούτε το να τους αντιλαμβανόμαστε ως νόμους του Θεού αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο δεσμευόμαστε να τους ακολουθούμε. Ήδη δεσμευόμαστε από τον ορθό λόγο να τους ακολουθούμε (τουλάχιστον «in foro interno» (εσωτερικά)) και η δικαιοσύνη, καθώς και το συμβάλλεσθαι είναι φυσικές αρετές.³ Ως νόμοι του Θεού, οι επιταγές του λόγου απλώς αποκτούν μια ιδιαίζοντως ισχυρή κύρωση (πρβλ. *Leviathan*, Κεφ. 31, σ. 187 κ.ε.). Με άλλα λόγια, υπάρχει ένας επιπλέον ισχυρός, ίσως αδιάσειστος, λόγος, δηλαδή η απειλή της τιμωρίας του Θεού, ως προς το γιατί οφείλουμε να τους ακολουθούμε. Αλλά η κύρωση δεν επηρεάζει το περιεχόμενο και τις έννοιες που ενέχονται.

Το θεολογικό σύστημα που λειτουργεί ως υπόβαθρο θα άλλαζε το περιεχόμενο και την τυπική δομή του κοσμικού συστήματος του Hobbes μόνο αν ό,τι είναι αναγκαίο για τη σωτηρία μας από θρησκευτική σκοπιά είναι διαφορετικό και θα συγκρουόταν κατά κάποιο τρόπο με τις επιταγές του λόγου περί του τι είναι αναγκαίο για την ειρήνη και την ομόνοια της κοινωνίας. Αν κατά τη θεολογική άποψη ήσασταν αναγκασμένοι να κάνετε ορισμένα πράγματα προκειμένου να σωθείτε, που θα συγκρούονταν με τα προστάγματα των νόμων της φύσης ή τις επιταγές του λόγου, τότε θα είχατε μια σύγκρουση. Αλλά δεν νομίζω ότι ο Hobbes πιστεύει κάτι τέτοιο. Θα έλεγε ότι οποιαδήποτε θρησκευτική άποψη είναι ασύμβατη με τις επιταγές του λόγου, που εκλαμβάνονται ως θεωρήματα περί του τι είναι αναγκαίο για την επιβίωση των ανθρώπων σε ομάδες, συνιστά δεισιδαιμονία και παραλογισμό. Στο Κεφάλαιο 12 (σ. 54-57) πραγματεύεται τη θρησκεία και εδώ σημειώνει πώς οι πρώτοι ιδρυτές και νομοθέτες κοινοπολιτειών ανάμεσα στους αρχαίους επίπονα προσπάθησαν να γίνει δημοσίως πιστευτό πως ό,τι είναι αναγκαίο για την ειρήνη και την ενότητα της κοινωνίας έχει την ευαρέσκεια επίσης των θεών και πως τα ίδια πράγματα που δυσαρεστούσαν τους θεούς ήταν εκείνα που απαγορεύονταν από τους νόμους. Είναι σαφές ότι ο Hobbes επιδοκιμάζει την εν λόγω τακτική και πιστεύει ότι αυτό όφειλαν να είχαν κάνει.

3. «Οι Νόμοι της Φύσης υποχρεώνουν «in foro interno»· δηλαδή, συνδέονται με την επιθυμία της τήρησής τους, αλλά όχι πάντοτε «in foro externo», δηλαδή ως προς την έμπρακτη εφαρμογή τους» *Leviathan*, σ. 79.

Παρακάτω στο Κεφάλαιο 15 ο Hobbes δίνει μια απάντηση στον αποκαλούμενο μωρό, ο οποίος πιστεύει ότι δεν υπάρχει δικαιοσύνη (*Leviathan*, σ. 72 κ.ε.). Βάζει τον μωρό να πει, ανάμεσα σε πολλά άλλα πράγματα, ότι η τήρηση των συμφώνων (με τους αιρετικούς, για παράδειγμα) δεν είναι απαραίτητη για να έχουμε τη σιγουριά της αιώνιας ευδαιμονίας στους ουρανούς. (Αποτελούσε συνήθη πρακτική τα χρόνια εκείνα να λέγεται ότι δεν είμαστε υποχρεωμένοι να τηρούμε τις συμφωνίες μας με τους αιρετικούς, ότι αυτοί συνιστούν μια εξαίρεση στον κανόνα.) Ο Hobbes απαντά ότι πρόκειται για επιπόλαιη ιδέα. Λέει ότι δεν μπορούμε να φανταστούμε τρόπο για να κερδίσουμε τη σωτηρία παρά μόνο τιμώντας τα σύμφωνα που συνάπτουμε (*Leviathan*, σ. 73). Έπειτα συνεχίζει για να απορρίψει τις απόψεις όσων πιστεύουν ότι οι συμφωνίες με αιρετικούς και άλλους δεν είναι δεσμευτικές και ότι οι επιταγές του λόγου, δηλαδή οι νόμοι της φύσης, μπορεί να υπερφαλαγγιστούν για θρησκευτικούς σκοπούς (*Leviathan*, σ. 73-74). Για τον Hobbes λοιπόν, μια τέτοια αθέτηση των συμφωνιών δεν θα είχε καμιά δικαιολογία. Έτσι, η αναζήτηση της σωτηρίας μας επ' ουδενί, κατά την άποψή του, δεν αλλάζει το περιεχόμενο των νόμων της φύσης που θεωρούνται επιταγές του λόγου. Οι θεολογικές υποθέσεις μπορούν να ενισχύσουν αυτό το κοσμικό σύστημα, προσθέτοντας τις κυρώσεις του Θεού στις επιταγές του λόγου, και να μας παρέχουν τη δυνατότητα να το περιγράψουμε με κάπως διαφορετικό τρόπο, έτσι ώστε οι υπαγορεύσεις του λόγου να αποκαλούνται «νόμοι», αλλά δεν αλλάζουν τη θεμελιώδη δομή των εννοιών και το περιεχόμενο των αρχών του ή αυτό που απαιτούν από εμάς. Κοντολογίς, είναι για τέτοιους λόγους που εισηγούμαι ότι μπορούμε να αφήσουμε κατά μέρος τις θεολογικές υποθέσεις.

Μια άλλη πλευρά της θεώρησης του Hobbes που πρόκειται να αφήσω κατά μέρος είναι ο επονομαζόμενος υλισμός του. Δεν πιστεύω ότι είχε σημαντική επιρροή στο περιεχόμενο αυτού που αποκαλώ κοσμικό του σύστημα. Η ψυχολογία του Hobbes προήλθε κυρίως από παρατηρήσεις του κοινού νου και από τις αναγνώσεις που έκανε στους κλασικούς, δηλαδή τον Θουκυδίδη, τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα. Η πολιτική του σκέψη, δηλαδή η αντίληψή του περί ανθρώπινης φύσης, πιθανώς διαμορφώθηκε εκεί. Δεν δείχνει κάποια σημάδια ότι πράγματι την επεξεργάστηκε στο μυαλό του και την άντλησε επί τη βάση των μηχανικών αρχών του υλισμού, της λεγόμενης μεθόδου της επιστήμης. Αν και περιστασιακά αναφέρεται σε αυτήν, δεν επηρέασε πραγματικά την εξήγησή του για την ανθρώπινη φύση και τα πάθη και τα παρόμοια που την κινητοποιούν.⁴

Μπορούμε να δεχτούμε ότι ο υλισμός του Hobbes και η ιδέα περί ύπαρξης μιας

4. Έτσι, αυτό που ανέφερε ο Robertson πολύ παλαιότερα φαίνεται σε μεγάλο βαθμό σωστό: «Το σύνολο της πολιτικής του διδασκαλίας ... ελάχιστα μοιάζει να διαμορφώθηκε στη σκέψη του στηριζόμενος στις θεμελιώδεις αρχές της φιλοσοφίας του ... αναμφίβολα είχε κατασταλάξει ως προς τις βασικές κατευθύνσεις της, όταν εξακολουθούσε να είναι ένας απλός παρατηρητής των ανθρώπων και των συμπεριφορών και όχι ακόμη μηχανιστής φιλόσοφος». George Croom Robertson, *Hobbes* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1886), σ. 57.

μηχανικής αρχής που εξηγεί την αιτιότητα του παρείχε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην ιδέα του περί κοινωνικού συμβολαίου ως αναλυτικής μεθόδου. Μπορεί να είχε την αίσθηση ότι τα δύο συμβαδίζουν. Για παράδειγμα: στο *Περί του πολίτη (De Cive)*,* το οποίο είναι ένα προγενέστερο, λιγότερο πλήρες και λιγότερο επεξεργασμένο έργο από τον *Λεβιάθαν*, που παρουσιάζει όμως πάνω κάτω την ίδια άποψη, ξεκινά με μια συζήτηση περί «της ίδιας της ύλης της πολιτικής διακυβέρνησης» και στη συνέχεια προχωρά στη συζήτηση για τη δημιουργία και τη μορφή της, καθώς και τις πρώτες αρχές της δικαιοσύνης, για να προσθέσει έπειτα τη φράση ότι «καθετί κατανοείται καλύτερα μέσω των αιτιών που το συγκροτούν».⁵ Προκειμένου λοιπόν να κατανοήσουμε την πολιτική κοινωνία, δηλαδή τον μέγα *Λεβιάθαν*, πρέπει να την αποσυναρμολογήσουμε, να τη διασπάσουμε στα ξεχωριστά της στοιχεία ή την ύλη της –δηλαδή τα ανθρώπινα όντα– και να δούμε αυτά τα στοιχεία σαν να είναι διάσπαστα. Κάνοντάς το, έχουμε τη δυνατότητα να κατανοήσουμε ποιες είναι οι ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης και με ποιον τρόπο μάς καθιστούν κατάλληλους ή ακατάλληλους να ζήσουμε σε πολιτική κοινωνία, καθώς και να αντιληφθούμε πώς πρέπει να συμφωνήσουν οι άνθρωποι αναμεταξύ τους αν πρόκειται να σχηματίσουν ένα κράτος σε γερά θεμέλια (ό.π.). Η ιδέα του είναι πως οδηγούμαστε στην έννοια της φυσικής κατάστασης, αν φανταστούμε την πολιτική κοινωνία ως να είναι διαλυμένη εις τα εξων συνετέθη ή διασπασμένη στα στοιχεία που την απαρτίζουν. Διαθέτοντας λοιπόν την έννοια της φυσικής κατάστασης, εισηγείται στη συνέχεια το κοινωνικό συμβόλαιο ως τρόπο σύλληψης της ενότητας ενός κράτους σε γερά θεμέλια. Οι μηχανιστικές έννοιες και οι αρχές του ντετερμινιστικού υλισμού μπορεί να έχουν ενισχύσει αυτό τον ειρμό σκέψης στον *Hobbes* και μπορεί, υπό μια έννοια, ακόμη και να τον ώθησαν να σκεφτεί έτσι. Αλλά σαφώς μια τέτοια μηχανιστική βάση δεν είναι ουσιώδης και δεν επηρεάζει το περιεχόμενο αυτών των ιδεών. Οι ιδέες της φυσικής κατάστασης και του κοινωνικού συμβολαίου μπορούν να σταθούν από μόνες τους. Πολυάριθμοι συγγραφείς δε, οι οποίοι έχουν απορρίψει το μηχανιστικό υπόδειγμα και τον υλισμό, έχουν εντούτοις υιοθετήσει αυτές τις έννοιες.

Εν κατακλείδι, πρόκειται να συζητήσω το κοσμικό ηθικό σύστημα του *Hobbes* ως ουσιαστικά αυτοτελές και ανεξάρτητο από τις θεολογικές υποθέσεις και τις αρχές της μηχανικής (τον υλισμό).

* Ελλην. έκδ.: Thomas Hobbes, *Περί του πολίτη ή φιλοσοφικά στοιχεία για την κυβέρνηση και την πολιτική κοινωνία*, πρόλ. Άρης Στυλιανού, μτφ.-σχολ. Ηλίας Βάβουρας και Ευτ. Φιριπή, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2015. (Σ.τ.Μ.)

5. Thomas Hobbes, *De Cive*, επιμ. Sterling P. Lamprecht (Νέα Υόρκη: Appleton-Century-Crofts, 1949), σ. 10-11. Ο *Hobbes* λέει ότι ξεκινά από «την ίδια την ύλη της πολιτικής διακυβέρνησης» και προχωρά «στη γένεση και στη μορφή της, καθώς και στην απαρχή της δικαιοσύνης, διότι κάθε τι κατανοείται καλύτερα μέσω των αιτιών που το συγκροτούν».